

אמת לאמיתה ואמת לשעתה- לפרשו האפשרי של ספר יונה

אליעזר דניאל יסלזון

בגלל רבוי האנפין האמור, ובגלל הכללתו של הספר בסדר תפילות הימים הנוראים, התעסקו בו פרשנים רבים.

2. שתי הבעיות הבסיסיות של הספר

כל הניגש ללמוד או לפרש את ספר יונה, מגיע בהכרח לשתי השאלות הבסיסיות של הספר:

- מדוע מסרב יונה לצאת אל נינוה ומעדיף לברוח.
- מה משמעות סיפור הקיקיון המסיים את הספר, וכיצד מתקשר סיפור הקיקיון לתחילתו של הספר.

שתי השאלות קשורות. יש להניח שמעשה הקיקיון ש'נדבק' לספר, מצוי שם כדי לסיים את הספר עם מסר מוגדר. אילולא כן היה ניתן לסיים את הספר בתשובתם של אנשי נינוה בסוף פרק ג'.

מכאן שאם נבין מדוע ברח יונה, נבין את סיפור הקיקיון. ולהיפך, הבנת מעשה הקיקיון עשויה ללמדנו מה היתה בעייתו של יונה שבגינה ברח. הנחה זו אף גורעת מסדרה רחבה של פירושים שאינם מדגישים את הקשר שבין מעשה הבריחה לבין מסר הקיקיון.¹

3. פשרו של יונה-השיטות המסורתיות

באופן כללי ניתן לחלק את התשובות שנתנו על ידי פרשני ספר יונה לשאלות הנ"ל, לשלוש שיטות:²

¹ לכאורה סיפור הקיקיון אינו חיוני להבנת פרקי הספר הראשונים, וניתן היה לסיים הספר לאחר תשובת אנשי נינוה בסוף פרק ג'. כך פני הדברים בתרגום השבעים. סיפור הקיקיון כלל לא מופיע שם.

² עיין בהקדמתו המפורטת של אוריאל סימון לפירושו על ספר יונה, במסגרת 'מקרא לישראל' הוצאות עם עובד ומגנס, תשנ"ב. עמ' 9-3.

תקציר

המאמר מסכם גישות המפרשים לשתי בעיות היסוד של הספר: המניע לבריחתו של יונה, והמסר הנלמד ממעשה הקיקיון.

רוב הפרשנים לומדים ממעשה הקיקיון רק את החובה לחמול על כל היצורים.

בניגוד לגישה זו, מנסה המאמר על פי בחינה דקדקנית של לשון הפסוקים, להציג את בעייתו של יונה כבעיה הגותית. יונה מבקר בצורה מהותית את תהליך התשובה, בהיותו תהליך של שקר.

על ידי מעשה הקיקיון מנסה הקב"ה להעמידו על טעותו. תהליך התשובה מתבסס על ארעיות החיים, ועל חלוקת הזמן לסגמנטים קצרים. האדם נדון על פי התנהלותו במהלך סגמנט שכזה.

1. מבוא

מיוחד ספר יונה ברבוי האנפין המאפיין אותו.

- הספר שייך לספרי תרי עשר, ונכלל בספרי הנביאים. ראוי שיהיה כך כי יש בו נבואה על נינוה, כפי שמצינו בספרי הנביאים האחרים הניבאים על ישראל והעמים.
- הספר מתאר סיפור דברים שלם וסגור, דוגמת מגילת אסתר או מגילת רות, וראוי היה אולי לכנותו 'מגילת יונה'.
- הספר מצביע על ויכוח הגותי נוקב בין ה' ליונה. זהו ויכוח עם השלכות אישיות קשות ליונה, דוגמת ויכוחו של איוב, וספר יונה מקבל משמעות כאחד מספרי החוכמה.

א. מעמדו של יונה כנביא

השיטה הראשונה מסבירה את בעיית יונה כבעיה אישית. יונה ידע שאנשי נינוה קרובים לתשובה.

מכאן שנבואת הפורענות שלו לא תמומש, והוא ייחשב כנביא שקר.³

ב. מעמדו של עם ישראל ביחס לאומות

השיטה השנייה מסבירה את בעיית יונה כבעיה לאומית. יונה מסרב להיות שותף למהלך שיביא לקטרוג על עם ישראל. עם ישראל לא שומע לתוכחות נביאיו. אם אנשי נינוה ישמעו לתוכחתו של יונה, יצא קטרוג על עם ישראל, שאינו מגיע לדרגתם של אומות העולם.⁴

ג. מעמדה של אשור כשבט אפו של הקב"ה

השיטה השלישית רואה בסירובו של יונה להנבא על נינוה, ביטוי לרצונו להביא לאבדנם הפיסי של אנשי נינוה. יונה יודע שנינוה ואשור עתידיים להיות שבט אפו של הקב"ה, ובאמצעותם יענש

³ פרקי דר"א פרק י', ולמה ברח, אלא פעם ראשון שלחו להשיב את גבול ישראל ועמדו דבריו. שנאמר 'הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת' [מל"ב יד' 25]. פעם שניה שלחו לירושלים להחריבה. כיון שעשו תשובה, הקב"ה עשה כרוח חסדיו ונחם על הרעה ולא חרבה. והיו ישראל קורין אותו נביא שקר. פעם שלישית שלחו לנינוה. דן יונה דין בינו לבין עצמו. אמר: אני יודע שזה הגוי קרובי תשובה הן, עכשיו עושין תשובה והקב"ה שולח רוגזו על ישראל. ולא די שישאל קורין אותי נביא שקר, אלא אף עובדי גילולין.

ועיין בקורתו הנוקבת והצודקת של אבן עזרא על יונה פרק 2, שהרי רוב הנביאים ניבאו כדי להשיב את שומעיהם בתשובה, ולא יתכן שנביא שהתראתו תתקבל ייחשב לנביא שקר. 'המפרש כי פחד שיקרא נביא שקר בהינחם השם מהרעה לא דבר נכונה...כי אנשי נינוה לא היו טפשים. כי למה שלח ה' נבואה עליהם, רק שישבו אל השם ואם לא ישובו תתקיים הגזירה עליהם. ולולי שידעו זה האמת שאם ישובו אל השם ינחם על הרעה, והנה איך יקראוהו נביא השקר'.

⁴ פרשנים רבים נקטו בשיטה זו המופיעה לראשונה במדרש תנחומא על ויקרא ח, 'דן יונה דין בינו לבין עצמו. אמר יונה אני יודע שהגויים קרובי תשובה הם. עכשיו אם אלך בשליחותי, מיד יעשו תשובה, והקב"ה ארך אפים ורב חסד. ובעת שיעשו תשובה מיד ירחם, ויקצוף הקב"ה על ישראל'.

עם ישראל. יונה אינו מוכן לסייע בטיפוחם ובהמשכת קיומם, ולכן מסרב לסייע להחזירם בתשובה.⁵

על פי כל השיטות האלה, בא סיפור הקיקיון להראות ליונה שאין מקום לבריחתו, על אף הנימוקים הנזכרים בכל שיטה. חמלתו של יונה על הקיקיון, וצערו על כי הקיקיון נלקח ממנו, חייבים ללמדו שמעבר לשיקול השכלי המדריך אותו, קיימת מסכת נוספת של שיקולים המבוססת על חמלה וחסד. על בסיס החמלה והחסד, חייב הקב"ה להביא להצלתם של אנשי נינוה.

הבעיה עם הסבר הקיקיון בצורה כוללת זו, נעוצה בכך שלא נמצא קשר פנימי ישיר בין סיפור הקיקיון למהות הבעיות המתוארות על ידי שלוש השיטות שהוזכרו. סיפור הקיקיון אינו קשור לקטרוג על ישראל, או לחלופין לבעיית היות אשור איום על ישראל כמקל חובלים של הקב"ה. סיפור הקיקיון גם אינו מתקשר עם חששו של יונה להיקרא נביא שקר.

זאת ועוד, אין קשר פנימי בין סיפור הקיקיון למעשה התשובה של אנשי נינוה. סיפור הקיקיון אמור ללמד את יונה שאין דרכו של הקב"ה להשמיד את עולמו. השמדה של צמח קטן ותפל הביאה את יונה לחרון אף ולתסכול עמוק. מכאן שברמתו של הקב"ה יעשה 'מאמץ' למנוע הכחדתם של תושבי נינוה, ללא קשר ישיר בין מעשה התשובה שלהם להצלתם.

⁵ שיטה זו הובאה על ידי האברבנאל ובעקבותיו גם על ידי המלבי"ם על יונה א', 'כי היתה ההשגחה על נינוה בשביל ישראל, אחר שאשור הוכן להיות שבט אפו של ה' לרדות בו את ישראל שנתחייבו למקום. רצה ה' להשיבם בתשובה כדי שיהיו מוכנים למלאת גזרתו על ישראל... וכאשר ידע יונה כי משליחות זו תצמח רעה לישראל, לכן חשב מחשבות בל ילך בשליחות זו, ובחר יותר לאבד את עצמו בים משהיה הוא המסבב רעה לישראל'.

4. הגישה ההגותית-תהליך התשובה תהליך של רמיה

כדי לנסות ולהתמודד עם קשיים אלה, ננסה לדייק מפסוקי הספר עצמו את התשובה לשתי הבעיות המרכזיות.⁶ הסיפור העיקרי של יונה מסתיים בסוף פרק ג, בתאור הצלחת שליחותו של יונה:

(ח) וַיִּתְּכֶסּוּ שָׁקִים הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה וַיִּקְרְאוּ אֶל אֱלֹהִים בְּחִזְקָה וַיֵּשְׁבוּ אִישׁ מִדְרָכּוֹ הַרְעָה וּמִן הַחֲמָס אֲשֶׁר בְּכַפֵּיהֶם: (ט) מִי יוֹדֵעַ יָשׁוּב וְנַחֵם הָאֱלֹהִים וְשָׁב מִחֲרוֹן אַפּוֹ וְלֹא נֹאבֵד: (י) וַיֵּרָא הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֵׂיהֶם כִּי שָׁבוּ מִדְרָכָם הַרְעָה וַיִּנְחָם הָאֱלֹהִים עַל הַרְעָה אֲשֶׁר דָּבַר לַעֲשׂוֹת לָהֶם וְלֹא עָשָׂה:

והנה לאחר סיום הסיפור בסוף פרק ג, מבטא יונה הנביא בתחילת פרק ד את תסכולו מהצלחת שליחותו, ומסביר מה גרם לו לברוח: 'על כן קדמתי לברוח תרשישה':

(א) וַיֵּרַע אֶל יוֹנָה רָעָה גְדוֹלָה וַיַּחַר לוֹ: (ב) וַיִּתְפַּלֵּל אֶל ה' וַיֹּאמֶר אָנֹכָה ה' הֲלוֹא זֶה דְבָרִי עַד הַיּוֹתִי עַל אֲדַמְתִּי עַל כֵּן קִדַּמְתִּי לְבָרַח תַּרְשִׁישָׁה כִּי יִדְעַתִּי כִּי אַתָּה אֵל חַנּוּן וְרַחוּם אַרְךָ אַפִּים וְרַב חֶסֶד וְנַחֵם עַל הַרְעָה: (ג) וַעֲתָה ה' קַח נָא אֶת נַפְשִׁי מִמֶּנִּי כִּי טוֹב מוֹתִי מִחַיִּי:

מכאן שהסיבה לבריחה היא רחמנותו של הקב"ה ונכונותו לסלוח, כפי שעולה ממידות הרחמים המוזכרות כאן, והמוכרות לנו כבר מספר שמות. אך השוואת המידות הנזכרות כאן למידות של ספר שמות, מראה שהמידות בספר שמות (פרק ל"ד) כוללות מידות נוספות, **(ו) וַיַּעֲבֵר ה' עַל פְּנֵיו וַיִּקְרָא ה' ה' אֵל רַחוּם וְחַנּוּן אַרְךָ אַפִּים וְרַב חֶסֶד וְאֱמֶת**

יונה מקפיד להשמיט את המידה 'אמת'.

מה משמעותה של השמטה זו? נראה שיונה מסביר את בריחתו בכך שהקב"ה תובעו להשתתף במעשה או בתהליך שיש עמהם את מידות החנינה, הרחמים, החסד והסליחה, אך אין בהם אמת.

מהו המעשה אליו נתבע יונה? יונה נשלח להשיב את אנשי נינוה בתשובה. מכאן שיונה רואה בקריאה לתשובה ובמעשה התשובה, תהליך שאין בו אמת. יונה סבור שהחטאים נעשו זה מכבר, ואין אפשרות לשנות את העבר. זאת ועוד. תהליך התשובה רגעי ועכשווי. בעשיית התשובה אין כל ודאות שהשב יתמיד בתהליך התשובה ולא יגרר שוב לחטא. הוי אומר, גם כשהתשובה נעשית, אין כל ודאות שמדובר בתהליך קבוע ואמיתי.

5. ארבעה שחייבים להודות-הזמן הרציף והזמן הסגמנטלי

כדי להסביר כיצד באמצעות מעשה הקיקיון מציג הקב"ה תשובה לגישתו של יונה, על פיה מעשה התשובה אינו אמיתי, נדון תחילה בבעיה עקרונית אחרת. הבעיה קשורה לארבעה שחייבים להודות, בהתאם לדברי הגמרא במסכת ברכות (נד:), וכפי שמוסכמים הדברים בשולחן ערוך.

שולחן ערוך אורח חיים סימן ריט סעיף א
ארבעה צריכים להודות. יורדי הים כשעלו ממנה, והולכי מדברות כשיגיעו לישוב, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא, וסימנך: וכל החי"ם יודוך סלה. "חולה" "אסורים" "ים" "מדבר".

לכאורה ברור הצורך בהודיה לקב"ה על הצלה. אך עיון מדוקדק יותר מעלה אבחנה אפשרית בין אותו חייב שנקלע לצרה ביוזמתו, לבין החייב שנקלע לצרה בעל כורחו. היורד לים, הפורש למדבר או הנחבש בבית האסורים, אלה חייבים להודות להקב"ה על הצלתם. הצד השווה שלהם

⁶ גישה זו שמעתי לראשונה בשעור על ספר יונה מפיו של הרב פרופסור דוד הנשקה. תודתי נתונה לו על כך

אָדָם אֲשֶׁר לֹא יָדַע בֵּין יְמֵינוּ לְשִׂמְאָלוֹ וּבְהֵמָּה רָבָה:

בשתיים מאפיין הקב"ה את הקיקיון שיבש:

- לא הושקע בו עמל על ידי בני האדם-לא עמלת בו ולא גדלתו',
- הקיקיון מסמל ארעיות וזמניות-שבן לילה היה ובן לילה אבד'.

שנים אלה, הארעיות וחוסר ההשקעה מאפיינים גם את חיינו.

על פי ההגיון לא היה עלינו לייחס חשיבות לדברים ארעיים העומדים להתכלות, וכן לא היה עלינו לייחס חשיבות לדברים שבאו ללא עמל. אך יונה בהתנהגותו ובחמלתו על הקיקיון מראה שהאדם במגבלותיו ובאנושיותו, כן מתייחס, כן מחשיב, כן מצטער וכן חומל על דברים אלה. האדם חי במידה מסוימת את הרגע, ולכן אינו יכול להתעלם מהעובדה שעוסק הוא בדברים ארעיים. אם כך מאופיינים חיינו, והתשובה היא חלק מחיינו, עלינו לאפיין גם את התשובה כתשובה ארעית של רגע, ובכל זאת לקבלה ולהעריכה.

על פי ההגיון אין אפשרות להתעלם מחטאים שכבר נעשו בעבר, ואין אפשרות להתעלם מכך שבעל התשובה עלול לשוב לחטאו בעתיד. אך יונה בהתנהגותו כלפי הקיקיון מביע את החשיבות הקיומית לרגע הנוכחי. לכן ישקל גם מעשה התשובה לפי מעמדו הנוכחי.

על פי ההגיון אין לקבל תשובה ארעית שאינה תשוב אמיתית, אך האמת לשעתה גם אמת היא.

על פי ההגיון אין לקבל תשובתו של החוטא שישוב מחר לחטאו, אך בסגמנט הזמן הנוכחי קיים תהליך מלא של תשובה, והתהליך התקבל.⁷

⁷ בזמננו אנו עדים לויכוח עקרוני באשר לחלות הגיור של גרים ששבים לסורם לאחר הגיור. מדובר בוויכוח דומה לויכוח שבין הקב"ה ליונה, על פי המתואר כאן. הויכוח הוא על המעמד ההלכתי של המעשה הארעי והזמני.

הוא, שהם או זולתם גרמו לעצמם להיכנס למקום סכנה. לאחר שהקב"ה הושיעם, התחייבו בברכת ההודאה.

לעומתם לא ברור מדוע יתחייב בהודאה אדם שנקלע לצרה בעל כורחו, כגון החולה שנרפא. הרי צרתו מעם הקב"ה באה. עדיף היה שלא יקלע לצרה, ולא יזדקק לבקש הצלתו של הקב"ה.

נראה שהתשובה המהותית לבעיה זו נעוצה בחובתנו להסתכל על הזמן במשכים ('סגמנטים') קצרים, ולא ברצף אחד ארוך. למרות שאנו חיים ברצף של ארועים, ולמרות שהזמן אינסופי, אנו מחויבים לבחון את הרצף על ידי שבירתו לסגמנטים. לאדם המוגבל אין יכולת לתפוס מושגים אינסופיים, ולכן חיים אנו את התמונה הרגעית בלבד. קיימת עבורנו 'סגמנטציה של הזמן'.

גם בברכות הניסים וההודאות, אל לנו לחקור מדוע אירע לחייב כך בעבר. על פי המציאות הרגעית, בתוך סגמנט של זמן, היה החייב נתון בצרה ונגאל. מאחר ונגאל מצרתו על ידי נס, מחויב הוא להודות לקב"ה שהצילו. וכן החולה שלפנינו, לפני רגע חולה היה, ועתה שלח לו הקב"ה רפואה שלימה בסגמנט הזמן הנתון. בתנאים אלה, ומתוך התעלמות כמעט מכוונת מהעבר שגרם למצב הנוכחי, עלינו להודות ולברך. אנו משתקעים במצבנו הנוכחי בלבד.

6. פשר הקיקיון

על פי הערכתנו, הסגמנטציה של הזמן, עומדת בבסיס תשובתו של הקב"ה ליונה, הבאה לידי ביטוי במעשה הקיקיון. הבה נבחן בדקדקנות את תשובת ה' שנאמרה לאחר ייבוש הקיקיון בפרק ד.

(י) וַיֹּאמֶר ה' אֵתָּה חֲסֵת עַל הַקִּיקְיוֹן אֲשֶׁר לֹא עִמַּלְתָּ בּוֹ וְלֹא גִדַּלְתָּ שָׁבֵן לַיְלָה הִיא וּבֶן לַיְלָה אָבָד: (יא) וְאֲנִי לֹא אָחוּס עַל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה אֲשֶׁר יֵשְׁבָהּ הַרְבֵּה מִשְׁתִּים עֹשְׂרָה רְבּוֹ

גם ה'אמת לשעתה' אמת היא, ועל פיה יתייחס הקב"ה לאדם, ויסלח לחוטא העושה מעשה של תשובה. זה המסר העולה מספר יונה ומסיפור הקיקיון המסיימו.

על פי ההגיון אין מקום לתשובה שנעשתה ללא השקעה ומאמץ, ללא הפנמה ושינוי אמיתי ונצחי. אך במסגרת חיינו אנו מייחסים חשיבות רבה ומלאה גם לדברים שהם לכאורה שוליים וארעיים.

אלה הם חיינו באמת הרגעית שלהם, זו ה'**אמת לשעתה'** על פיה אנו נאלצים לנהל את חיינו. ומאחר וכך דרכנו, 'חייב' גם הקב"ה להתחשב בכך ולחוס על רבבות האנשים בניוה, על אף שתשובתם זמנית היא.⁸

6. סיכום

אם נרצה לסכם הדברים נאמר כך: יונה (וכן הנבואה) מבקש תשובה אמיתית וקבועה בבחינת ה'**אמת לאמיתה'**. לדעתו אין מקום לתשובת ארעי המאופינת על ידי האמת הרגעית-ה'**אמת לשעתה'**. לעומתו הקב"ה רואה את חיינו בצורה סגמנטלית, הוא דן את האדם במקומו ובתקופתו בבחינת 'באשר הוא שם'.⁹

⁸ מו"ר הרב דר' דני טרופר בספרו 'חודה של מחט' מפתח רעיון דומה. הוא מתבסס על השמטה נוספת באזכור י"ג מידות של רחמים על ידי יונה. פרט להשמטת המילה 'אמת', עליה מבוסס שיעורנו, משמיט יונה גם את שתי המידות הראשונות של י"ג המידות, הפותחות את רשימת המידות בהכפלת שם הויה, ה' ה'. משמעות שתי מידות אלה על פי הגמרא בר"ה, היא שקיים יחס מיוחד מצד הקב"ה אל החוטא. 'אני הוא קודם שיחטא האדם, ואני הוא לאחר שיחטא האדם....ברית כרותה לשלוש עשרה מידות שאינן חוזרות ריקם'. קיים ממד של אוטומטיות בתהליך הסליחה והכפרה, המתבסס על אהבתו של הקב"ה את כל יצוריו.

מעשה הקיקיון הוא ביטוי של אהבה זו מצד הקב"ה. יונה אינו זקוק לקיקיון, שהרי הסוכה מצילה עליו. אך יונה רואה בכך מחווה של אהבה מצד הקב"ה. מחווה זו נלקחת ממנו באחת, וגורמת לו לאכזבה קשה. המסר הוא שהקב"ה מתוך אהבתו לבני אדם בכלל ולישראל בפרט, מוכן למחול להם גם ללא הגיון של אמת. לאהבה חוקים משלה. יונה בדיכאון וביאוש עקב קמילת הקיקיון, מבין עד כמה זקוק העולם לגילויים של אהבה. בגין אהבת הקב"ה ניתנת לחוטא מחילה אוטומטית ע"י עיצומו של יום הכיפורים. בגין אהבה זו חייב הקב"ה למחול גם לאנשי נינוה.

⁹ על פי רש"י בראשית כ"א 17, 'באשר הוא שם, לפי מעשים שהוא עושה עכשיו הוא נדון, ולא לפי מה שהוא

עמיד לעשות. לפי שהיו מלאכי השרת מקטרגים ואומרים רבונו של עולם, מי שעמיד זרעו להמית בניך בצמא אתה מעלה לו באר? והוא משיבם, עכשיו מה הוא, צדיק או רשע? אמרו לו צדיק. אמר להם לפי מעשיו של עכשיו אני דנו, וזהו 'באשר הוא שם'.

